

Трајче Нацев
Драган Веселинов
Институт за историја и археологија
Универзитет Гоце Делчев Штип

ТРАНСФОРМАЦИЈА НА ДОЦНОАНТИЧКИТЕ ВО СРЕДНОВЕКОВНИ УТВРДУВАЊА ВО БРЕГАЛНИЧКИОТ БАСЕН

Од 4 до 6 век со доживувањето на својата развојна кулминација цивилизацијата остава многу вредности и значења кои ќе имаат влијание и во понатамошниот период. Како дел од сето тоа претставувала и фортификацијата односно доцноантичките утврдувања на населените и други позначајни стопански и верски места. Така имајќи ги претходните искуства од нападите на големите племиња и нивните пустошења се посветувало посебно и поголемо внимание на утврдувањето. Поради тоа што изградбата на утврдувањата се одвивале во релативно мирен период тие биле добро градени овозможувајќи темелна подготовка за можните опасности во иднина.

Градежништвото и неговите градежни техники од тој период придонеле да се изградат утврдувања со јаки сидини пропратени со одбранбени елементи кои ја зголемувале ефикасноста во одбраната на населените места. Основниот сидарски слог станал емплектонот: лицата на сидот се градат од едри и приделкани парчиња камен додека јадрото на сидот се лие од ситен кршен камен со многу малтер. Главно се користи свежо гасена вар која цврсто се лепи за каменот и остава бројни шуплини, давајќи му на сидот максимална еластичност.¹

Поради ваквите карактеристики кои ги поседувале доцноантичките утврдувања некои од нив имале своја примена и во средниот век. Самите обзидија веќе проверени во својата цврстина прекуиздржувањето на првите напади на словенските племиња го потврдиле својот квалитет и цврстина. Тие со минимални поправки или надсидувања

¹Иван Микулчиќ, Средновековни градови и тврдини во Македонија, Скопје, 1996, 22.

повторно биле функционални односно ја имале својата одбранбена способност дури од тогашните средновековни опсадни орудија кои биле поразвиени во однос на доцноантичките.

И одбранбените елементи на утврдувањето секако дека имале свои карактеристични белези за тој период но секако биле градени врз основите на доцноантичките. Така наместо стандардните кули кои имале правоаголна основа и помали димензии во 6 век се повеќе почнале да се градат кули чија челна страна е заоблена или силно намалена со трапезна основа од кои некои имале остро издаден раб по средината за полесно да ги одбиваат камењата исфрлани од каменофрлачките.² Поради нивните карактеристики односно формата и големината кои им овозможувале соодветна ефикасност некои од нив изгледале и како вистински бастиони.

Покрај кулите други одбранбени елементи кои биле присутни кај утврдувањата во средниот век се и заштитните ровови и протеихизмите кои биле исти по функција и намена. Во самите утврдувања исто така имало и цистерни за вода како и највисок дел кој со еден внатрешен ѕид се одделувал како акропола (цитадела) и служел за сместување на воената команда но и како последно засолниште на луѓето кои го бранеле утврдувањето.

Ваквите утврдувања благодарение на цврстите конструкции останале сочувани и во функција и низ целиот среден век. Но воглавно промената на самото утврдување со своите одбранбени елементи односно употребата на доцноантичките утврдувања траела се до доцниот среден век кога градежништвото почнало видно да се разликува од доцноантичкото.

Состојба со употребата на некои доцноантички утврдувања во средниот век била присутна и во Бргалничкиот басен. Исто така и овде утврдувањата биле градени со техники кои овозможувале нивна цврстина и ефикасност.³ Имало доцноантички населените места на оваа територија кои во средниот век прераснале во значајни стопански и верски места со што воедно се овозможило и постојан животен континуитет. Поради тоа самите доцноантички тврдини на овие места со одредени

²Ibidem.

³Трајче Нацев, Антиката во Бргалничкиот басен, Штип, 2013, 60.

модификации се трансформирале во средновековни. Сепак и покрај трансформацијата основата на средновековните утврдувања била иста со доцноантичките.

Во Брегалничкиот басен искористувањето на доцноантичките утврдувања во средниот век било присутно кај: Градиште-с.Будинарци, Берово; Прекинато Градиште-с. Вирче, Делчево;Градиште 2 Присој- с. Драмче, Делчево; Мало Градиште-с. Свегор, Делчево; Градо-с.Град, Делчево; Калата-с.Дулица, Македонска Каменица; Виничко Кале-Виница; Градиште-Мородвис, Кочани; Кале-с.Крупиште, Штип; Баргала-Горни Козјак, Штип; Хисар-Штип; Хисар-с. Црешка, Штип и Градиште-с.Трстеник, Свети Николе;

Градиште се наоѓа на 1 километар западно од селото Будинарци на еден висок рид кој од трите страни е опкружен со коритото на река Брегалница. Во доцноантичко време претставувал castron чиј одбранбен ѕид опкружувал простор од околу 2 хектари. Ова утврдување било поделено со три целини со напречни одбранбени ѕидини што само ја потврдуваат неговата добра утврденост со обезбедена максимална заштита.

Врз ова доцноантичко утврдување во средниот век со димензии од 55x50 м. бил подигнат ѕид без малтер (од прирачен материјал).⁴ Неговата позиција била стратешка пред се поради фактот што се наоѓал на крстопат на два главни пата кои функционираше како врска и низ средновековието (долината на река Брегалница и долината на река Струма) и воделе низ тој регион каде што било сместено утврдувањето.

Доцноантичкото утврдување **Прекинато Градиште** кој во тој период било castellumсе наоѓало околу 2.5 км источно од селото Вирче во планински дел на издигнат рид со доминантна положба . Зафаќало површина од 1,2 хектари. Утврдувањето имало издадена кула а јужниот ѕид му бил удвоен со што се потврдува неговата јачина а воедно поради добрата и поволна местоположба и стратешка вредност.

Во средниот век било користено како контролен пункт и не бележи траги на обновување од тој период.

На левиот брег на река Брегалница во близина на село Драмче на зарамнето плато со површина од 0,5 хектари се наоѓа доцноантичкото утврдување **Градиште 2-**

⁴Иван Микулчиќ, Средновековни..., 136

Присој (Сл. 1). Одбранбените сидови на ова *speculae*затвораат правоаголен простор кој бил зајакнат со масивни правоаголни и петоаголни кули.⁵

Утврдувањето било добро зачувано и со минимални поправки било користено во средниот век. Тоа функционираше како крајпатна стража за заштита на рудниците кои биле обновени во средниот век.

Мало Градиште претставувало доцноантичко утврдување *speculae* кое се наоѓа на 500м источно од село Свевор на едно зарамнето плато на висок рид со доминантна положба. Утврдувањето зафаќало површина од околу 0,7 хектари и имало три издадени кули на аглите кои го зајакнувале.

Како крајпатна стража било користено во средниот век пред се поради добрата запазеност но и стратешката положба поради значајниот планински премин на Влаина од Струма кон сливот на Брегалница.

Во доцноантичко време **Градо** кој претставувал *vici murati* било утврдување кое имало доминантна положба на висок рид кој се издигал на североисточниот раб на село Град (Сл.2). Самиот ридот на кој е сместено утврдувањето од североисточната страна во подножјето е сместена реката Пијавица а од југозападната страна на ридот Стрежна кој денес се суводолици но во тоа време природни одбранбени елементи. Утврдувањето има неправилна правоаголна форма која во рамките на одбранбените сидови зафаќа површина од 2 хектари.⁶ Одбранбениот сид на утврдувањето бил граден во техника *opus incertum* од кршен камен кој меѓусебно бил поврзан со варов малтер. Ширината на одбранбениот сид варираше од 1 до 1,3 метри. Покрак одбранбениот сид утврдувањето имало и кули во правоаголна форма со надворешни димензии 7x5.5 м. кои биле градени на ист начин како и сидот.

Во средновековниот период ова утврдување повторно се користело со одредени промени. Така тоа имало влезна партија со две вовлечени правоаголни кули и зајакнат одбранбен сид со што била зголемена одбраната на утврдувањето. И во овој

⁵Ibidem, 185.

⁶Трајче Нацев, Антиката во..., 128.

период била користена истатадоцноантичка градежна техника за зајакнување на утврдувањето.⁷

На утоката на река Каменица во река Брегалница над која се издига високиот рид со доминантна положба во близина на село Дулица се наоѓа доцноантичкото утврдување **Калата**. Тоа претставувало *visi murati* кој покрај одбранбениот ѕид имал на северната страна одбранбен ров, а пред него предѕид кој продолжувал низ падината на исток кон реката Брегалница и го обградува подградието. Целиот утврден простор зафаќал површина од околу 5,3 хектари.⁸

Ова утврдување се користи и во средниот век со одредени корекции. Така на постарото обѕидие имало потпрени делови без малтер но имало и малтерни партии. Ова утврдено место имало стратешко значење пред се поради нејзината позиција на Брегалничкиот пат во комуникацијата од долината на Струма кон Брегалница и Повардарието.

Виничко Кале претставува доцноантичка утврдена населба *castelum* чие обѕидие опфаќало површина околу 3,2 хектара (Сл.3). Се наоѓа на крајот од југозападниот дел на градот Веница на висок рид на работ на Виничкото поле. Од јужната страна има најлесен пристап преку мало седло кое вештачки било сечено за поефикасна одбрана. Фортификацијата била градена во техника *opus incertum* без нагласени хоризонтални редови, кршен камен кој меѓу себе биле поврзувани со варов малтер. Покрај одбранбените ѕидови утврдувањето имало и одбранбени полукружни и полигонални кули.

Дел од доцноантичката фортификација била искористена и во средниот век односно врз остатоците од урнатиот одбранбен доцноантички ѕид се подигнал нов. Бил граден послабо и без малтер, а била обновена и челната кула.

Утврдената населба **Градиште**, доцноантички *castron* сместен во јужниот дел на селото Мородвис во подножјето на Плачковица (Сл.4). Имало стратешка пложба и неговата форма била издолжена со ориентација север-југ. Од јужната страна врз карпа издвоена била акрополата со одбранбени ѕидови. Обѕидието било градено од цврст малтер зјакнат со повеќе кули.

⁷Ibidem, 130.

⁸Иван Микулчиќ, Средновековни..., 189

Во средниот век ова утврдување повторно било користено со одредени обнови на дел од одбранбените ѕидови. Тие биле градени делумно од малтер и имало помали кули-потпори.⁹

Доцноантичкиот *civitas* **Кале** се наоѓа во непосредна близина на устието на Злетовска Река во Брегалница во близина на село Крупиште. Тој всушност претставувал утврден град¹⁰ со јаки одбранбени ѕидови. Неговата поставеност била на една мала издигнатина обиколена со излиени речни води кој всушност изгледало како тесен полуостров што му овозможувало природна одбрана. Фортификацијата била изградена од камен со малтер чии ѕидови биле вовлечени во прави потези и формале затворен простор од околу 8 ха.

Неговата одбранбена способност била искористена и во средновековието. Со мали зајакнувања ова утврдување во овој период имал извонредни офанзивни способности и бил добро засолнет со околината. Во укрепениот простор имало можност за сместување на поголеми воени формации од каде можеле по потреба да дејствуваат офанзивно.

Баргала како утврдена населба во доцноантичкиот период претставувала *civitas* кој е сместен во подножјето на планината Плачковица, на десниот брег на Козјачка река во близина на селото Горен Козјак(Сл.5). Местото каде што се наоѓа утврдувањето е со стратешка важност и погодно за фортификациска населба. Основите на Баргала се градени во техника *opus caementicium* од речен камен и варов малтер, поставен на здрава жолта песочна карпа. Покрај оваа техника во градењето на Баргала, поготово на одбранбените ѕидови се коиристела и *opus incertum*. Фортификацијата располагала со поголем број на кули¹¹ чија форма била правоаголна. Одбранбениот систем на ова утврдување го сочинувало фоса, протејхизма, одбранбен ѕид како и помали утврдувања распоредени радијално околу градот. Со ваквиот вид на утврдување Баргала имала развиен систем на одбрана.

Биле извршени обновувања врз ваквиот одбранбен систем со што повторно се користел и во раниот среден век. И во овој период фортификацијата била работена во

⁹ *Ibidem*, 213.

¹⁰ Блага Алексова, Епископијата на Брегалница, Прилеп, 1989, 36.

¹¹ Досега се откриени 11 кули а се претпоставува дека би можеле да бидат 21-25.

техника *opus incertum*, без нагласени хоризонтални редови, со речен камен кој меѓусебе бил поврзуван со кал.¹²

На карпестиот висок рид кој се издига над устието на Отиња во Брегалница во градот Штип, се наоѓа утврдувањето **Исар** (Сл.6). Од сите страни бил тешко достапен *kastelot* освен од север каде имало поблага стрмнина. Ова му давало доминатна и добро одбранбена положба во однос на околината.

Во средниот век ова утврдување било користено со тоа што одбранбените сидови биле зацврстени во градежна техника *opus incertum* од камен песочник и многу мал процент на речен камен, поврзувани помеѓу себе со многу малтер. Во горните партии целата фортификација била градена во сантрач систем, со хоризонтални и вертикални дрвени греди кои помеѓу себе биле поврзувани со метални кланфи и клинци. Хоризонталните греди се појавуваат на различна висина но не помалку од 1.50 од надворешната страна и на 1.20 м од внатрешната страна, назименично како појаси на секој 1.00 м. Просторот помеѓу гредите на надворешната и внатрешната фасада исто така е затваран во техника *opus incertum* како во долните партии, а јадрото на сидовите било полнето со аморфни камења со различна големина и било заливано со варов малтер.

На 2 километри југозападно од селото Црешка на издигната осамена карпа покрај Брегалница се наоѓа доцноантичко рудничко и гранично утврдување **Хисар**. Карпата со своите природни карактеристики овозможувала да местото само по себе има природна одбрана а воедно и стратешка местоположба над околината. Плочата на врвот била опкружена со камен сид кој обиколувал површина од 7 хектари.

Со повторната појава на рударството во средниот век во ова место се овозможило користење на ова утврдување. На него биле обновени одбранбените сидови а плочата е прилагодена за потребите во тој период. На напречниот сид (граден без малтер) на северниот агол била потпрена една голема кула која е сидана масивно и со малтер и доминирала над целата карпа и околината.¹³

Градиште како доцноантичко утврдување од типот на *visi murati* се наоѓа на 3 км западно од селото Трстеник. Ова утврдување доминирало над целата околина.

¹² Трајче Нацев, Доцноантичкиот град Баргала, Штип, 2008, 139.

¹³ ИванМикулчиќ, Средновековни..., 349

Обсидијата биле градени од малтер и опкружувале површина од 2,8 хектари. Челниот ѕид бил со најмалку три кули што ја потврдува големината и зајакнатото утврдување на ова место.

Поради добрата фортификација и во средниот век без значајни поправки се користело утврдувањето.

Summary

The constructed Late Antique fortifications in the Bregalnica Basin by means of techniques and materials which are used in that period provided adequate protection of the forts. They came to the fore during the military campaigns of Bulgarians, Slavs and Avars in the 6th century which no matter how strong were their attacks, they have failed to destroy all fortifications. Some of preserved fortifications have been slightly damaged and some untouched.

This contributed to the Middle Ages despite the newly built be used and preserved Late Antique fortifications who depending on the conditions, some of them were renewed and adapted for new needs. The streamlining of the Late Antique fortifications in the Middle Ages consisted of clearing of rubble and wild vegetation and was performed and renewal of wooden gates. The walls where were damaged with minimal effort were repaired by using a simple technique of a “drywall” and for additional strengthening is used and wooden armature. Some of these fortifications in the Bregalnica Basin was used and in the late Middle Ages and their remnants of walls are visible even today.